

Розділ V. ДІЯЧІ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Т.І.Ківшар

ПРОСВІТЯНСЬКА СПАДЩИНА СОФІЇ РУСОВОЇ

Досить помітно серед української інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. вимальовується постать Софії Федорівни Русової (1856 — 1940) — професора, відомого громадського діяча, визначного педагога і культуролога. Вивчення творчої спадщини і практичної діяльності С.Русової сьогодні привертає особливу увагу, коли українське суспільство в пошуках енергії оновлення звернулось до своїх національних коренів, намагаючись відродити історичну пам'ять.

Неабияку цінність становить просвітянська спадщина С.Русової, до якої слід віднести її праці з проблем позашкільної освіти, а також практичну діяльність на просвітянській ниві. Втілення просвітянських ідей, на думку С.Русової, полягало у створенні для народу можливостей отримати широку освіту за допомогою закладів позашкільної освіти — бібліотек, читалень, народних домів, вечірніх та недільних шкіл, просвітніх товариств.

Просвітянська діяльність С.Русової почалася у 1876 р., коли вона брала участь разом із О.О.Русовим у підготовці до видання першого безцензурного “Кобзаря” Т.Г.Шевченка, що вийшов у цьому ж році у Празі. Повернувшись в Україну, вона увійшла до ініціативної групи, що організувала у Чернігові в тому ж 1876 р. першу громадську книгозбірню. З цього приводу вона писала: “...Довго губернатор не хотів давати дозвіл на відкриття такої громадської бібліотеки, довго директор місцевої гімназії не дозволяв учням і близько підходити до такого небезпечного місця... Взагалі треба дивуватись, скільки ця бібліотека була переслідувана адміністрацією, скільки трусів в ній зроблено за те тільки,

© Т.І.Ківшар, 1993

що вона давала населенню міста гарні книжки. Але незважаючи на це, вона проіснувала понад 10 років...”¹

Пізніше, у 1882 р. вона брала участь в організації таємної друкарні робітничого гуртка в Одесі. Під час обшуку у неї було знайдено: заборонений збірник віршів Т.Г.Шевченка², твори революційного змісту, зокрема народницької організації “Народна воля”³. У 1884 р. її залучали до дізнання у справі про розповсюдження вилученого із вжитку каталога для систематичного читання⁴.

Цікавою була праця С.Русової у Харківському товаристві розповсюдження серед народу грамотності на посаді голови видавничого відділу. Вона докладала багато зусиль у пошуках авторів книг для народу. Зокрема, залучила до співпраці Б.Грінченка. В одному з листів вона зазначала: “Правління Товариства грамотності доручило мені висловити Вам його щирю подяку за Вашу готовність приймати участь у наших виданнях для народу”⁵. В листі до іншого автора-перекладача М.Луцицької вона запитує: “...Чи не знайдеться у Вас в так добре обізнаній Вами Скандинавській бібліотеці придатних гарних оповідань з художньою картинністю викладу і з глибоким моральним змістом”⁶. У цьому Товаристві були видані книги самої С.Русової про Жанну Д’Арк, Карла Великого, Сковороду, переклади з Додьє. Крім того, вона виступала ініціатором утворення відділу народних читалень згаданого Товариства, де широке громадянство мало вивчати українську мову і читати книги рідною мовою.

Перебуваючи у Харкові, вона викладає курс української літератури в недільній школі, організовує літературні читання, в результаті цієї праці вона дійшла висновку про те, “який великий вплив на моральний і інтелектуальний розвиток може мати добре скерований цикл літературних читань”⁷.

Великі заслуги С.Русової на просвітянській ниві цього часу дозволяли видати їй “Білет № 6 на звання почесного члена Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності (засноване у 1869 році). Видано 1901 р. квітня 29 дня”⁸. Почесними членами могли бути лише особи, які своїми значними жертвами сприяли розповсюдженню писемності і освіти. Згодом С.Русова втратила інтерес до Товариства грамотності, зазначаючи: “Я бачила, що воно справді не

виявляє жодної прихильності до українства, не видає українських книжок”⁹.

Переїхавши до Петербурга, С.Русова стає членом української громади, так званого Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг, яке друкувало популярні книги українською мовою. “Це саме Товариство видало мої 2 підручники — Початкову географію і Буквар (український. — Т.К.). Це був сміливий крок, бо таких підручників російська цензура не пропускала українською мовою, хоч правда це було після революції 1905 року”¹⁰.

У листі до Стебницького П.Я., секретаря Товариства вона, щиро дякуючи за підручник з географії, писала: “Таке гарне видання, велике Вам спасибі... Ніякого гонорару не смійте мені присилати, хіба я не Ваша щира співробітниця, хіба я Вам чужа. Хай кацапи мені платять, а з своїх не звикла я грошей брати”¹¹. Крім того, в цьому ж товаристві виходили інші її праці, зокрема вийшло і оповідання Русової про Рафаеля “Божа іскра”, яке одержало позитивну рецензію Б.Грінченка: “Книжка може бути корисною за для розвинених читачів з народу... Видано книжку добре і з гарними здебільшого малюнками”¹².

У Петербурзі С.Русова входила також до Центрального бюро Всеросійського союзу вчителів і діячів по народній освіті. Готуючись до загальноучительського з’їзду (1906), вона запросила взяти участь і представників з України. З цією пропозицією вона звернулася в листі до Б.Грінченка: “Дуже прохаю Вас розстарайтеся, щоб Україна мала двох гарних представників, може б Ви приїхали, добре було б”¹³.

Повернувшись в Україну, вона активно співпрацює з просвітянськими організаціями, зокрема стає членом чернігівської “Просвіти”, і Рада доручає С.Русовій бути представником цієї “Просвіти” на I Всеросійському з’їзді “Деятелей Общества Народных университетов” в Петербурзі (1908), про що засвідчує власноручний лист Голови Ради чернігівської “Просвіти” Михайла Коцюбинського від 13 грудня 1907 р.¹⁴. Вона виступила з доповіддю “Націоналізація позашкільної освіти у різних народностей Росії, в якій наголосила, що демократизація освіти починається з її націоналізації, коли кожна нація зможе отримати освіту рідною мовою.

У травні 1909 р. С.Русова стає секретарем Ради київської "Просвіти". "З 87 присутніх членів "Просвіти" за мене надали голос 84... ну що я зроблю, що я дам "Просвіті" за таку її певність"¹⁵, — писала С.Русова. В неї з'являється задум організувати видання просвітянського друкованого органу, про що вона повідомляла Б.Грінченку в листі до Італії від 10 жовтня 1909 р.¹⁶

Недовго проіснувала київська "Просвіта", і Русова прагнула врятувати майно та просвітянські видання. Вона знову звертається до секретаря Петербурзького благодійного товариства П.Стебницького: "По дорученню ради, ліквідуючій Просвіту, прохаю Вас якнайскоріш переслати нам формально затверджену постанову Правління Товариства благодійного за для видання книжок на українській мові в Петербурзі чи приймає правленіє до себе Видання Просвіти (штук) яких набирається коло 150 — 130000 то на яких умовах (27.IV.1910р.)"¹⁷.

Пізніше, в 20-х роках, аналізуючи цей період, вона зазначала: "На початку нашого визволення в початку ХХ ст. так суворо переслідувались "Просвіти" і майже усі були позакривані російським урядом"¹⁸.

С.Русова стає співзасновником і співробітником педагогічноосвітнього місячника "Світло" (1910 — 1913), який був провідним українським педагогічним осередком. У ньому були надруковані її статті з проблем шкільництва та позашкільної освіти. "В Світлі працюю так, що по 3 — 4 сторінки під різними назвами хоч по укр[аїнські], хоч по рос[ійські]"¹⁹.

Після падіння царизму С.Русова була членом уряду новоутвореної Центральної Ради і брала участь у становленні і розбудові Української держави, очоливши Департамент дошкільної і позашкільної освіти Народного міністерства освіти УНР. Русова склала "План діяльності Департаменту Позашкільної освіти", в якому визначались основні напрями роботи. Зокрема, підкреслювалось, що всією справою позашкільної освіти в Україні порядкує ця установа: "Справа Позашкільної Освіти, будучи надзвичайно важною, серйозною і глибокою, а також невідкладною і цілком законною потребою нашого народу, постільки зможе задовольнити культурно-просвітні потреби нашого люду в городі і на селі, поскільки ця справа буде і зможе бути проведеною широко"²⁰.

Позашкільна освіта повинна була забезпечуватись діяльністю різноманітних установ — бібліотек, книгозбірень Народних Домів, музеїв, аудиторій та залів для вистав, класних помешкань тощо. Особливу увагу вона приділяла вихованню сільської молоді, тому зазначала: "... Повинні бути закладені осередки-клуби де б сільська людність змогла знайти розвагу після роботи дитині... де б молодь організовувалася для самоосвіти"²¹. Обов'язковою була наявність бібліотеки в кожному з цих закладів. "При кожній вечірній школі мусить бути систематична бібліотека з книжок, розгрупірованих по відділам і по віку читачів"²². Вона рекомендувала закладати бібліотеки при Народних Домах, мережа яких повинна була активно поширюватись: "...Конче треба дбати, щоб народні дома як найширше розвивалися і розповсюджувалися в зв'язку з розвитком позашкільної освіти"²³.

Вона уклала "Інструкцію для діячів позашкільної освіти", в якій було викладено досить високі вимоги: "...Інструктор по справах позашкільної освіти має бути 1) людиною з вищою або середньою освітою; 2) з більш-менш глибокою національною свідомістю; 3) з широким поглядом на свою діяльність; 4) з психологічним розумінням народної маси на Україні Інструктор повинен був дбати про моральний, інтелектуальний, естетичний розвиток усієї людності, а також фізичне здоров'я її"²⁴, тобто праця інструктора позашкільної освіти вимагала високої професійної підготовки, національної свідомості.

Очолований С.Русовою Департамент в 1917 — 1918 рр. зорганізував і провів багато нарад, конференцій, з'їздів, на яких розглядалися проблеми утворення і поширення закладів позашкільної освіти. Відбувався обмін думок, знайомство з новими досягненнями в науці, обмірковувався різний практичний досвід. Була спроба поставити позашкільну освіту на певний життєвий ґрунт з урахуванням нових наукових досягнень, вимог, засобів, напрямів.

Так, на Другому Всеукраїнському вчительському з'їзді (10 — 12 серпня 1917 р.) Русова виступила з доповіддю "Позашкільна освіта на Україні", в якій вона подала власний проект утворення національної позашкільної освіти, наголосивши, що її повинні організовувати "Просвіти", кооперативи, селянські та вчи-

тельські спілки²⁵. В резолюціях цього форуму зазначалось: "Закласти "Просвіти" по всіх селах України... Звернути увагу на організацію позашкільної освіти і відкриття книгарень, бібліотек, читалень, народних домів і т.п. інституцій і просити вчительство і все свідоме громадянство, "Просвіти" в першу чергу якнайближче стати до цього діла"²⁶.

С.Русова була ініціатором і організатором проведення Першого Всеукраїнського з'їзду "Просвіти", який відбувся в Києві з 20 по 23 вересня 1917 р. Відкрив з'їзд генеральний секретар Освіти Української Центральної Ради Іван Стешенко, який, зокрема, висловив побажання, "...щоб скоріш дочекатися того часу, коли світло культури засяє в кожному селі, в кожній хаті, в кожній родині"²⁷. Привітав з'їзд Голова Центральної Ради професор Михайло Грушевський "як старійший робітник на просвітянській ниві"²⁸, а також голова Генерального військового комітету Симон Петлюра.

Вивчаючи проблеми організації позашкільної освіти особливо ретельно при підготовці до Першого Всеукраїнського з'їзду "Просвіти", дійшла висновку: "До сього часу Україна не мала справжньої позашкільної освіти, де не де земські управи організовували читання для народу, але проводили їх по московському і не зацікавлювали ними людей, заводили бібліотеки, але наповнювали їх московськими книжками, і книжки стояли нерухомі. Тепер Україна одразу відкрилась цілою мережею селянських і міських "Просвіт", і вони, ці товариства, що складаються цілком демократично, які безпосередньо викликані самим життям, стали на чолі позашкільної освіти"²⁹.

Позашкільна освіта сприяла розвитку в українського народу найвищого устремління духа людського — до світла, до сонця правди. На це звернула увагу і С.Русова, зокрема, визначаючи соціально-культурні потреби "Просвіти", вона зазначала: "...як тільки засяла нам давно бажана воля, зараз збудилося в нашому селянстві і серед робітничого люду гаряче змагання до освіти, до поширення своєї свідомості"³⁰.

Головною умовою діяльності "Просвіти" С.Русова вважала якнайширше розповсюдження книжок серед громадськості, для цього "кожна "Просвіта" мала скласти собі одразу бібліотеку"³¹. Керівниками ж освітньої діяльності повинні стати підготовлені біб-

ліотекарі, які могли б “об’єднувати просвітян коло свідомого читання, давати необхідні пояснення, упорядковувати в свята публічні читання”³². Для виховання таких кадрів “необхідно по губерніях центральних упорядковувати курси для підготовки бібліотекарів і взагалі освітніх діячів для “Просвіти”, які вміли б якнайкраще популяризувати наукові знання і захоплювати непідготовлених слухачів бажанням освіти, свідомості”³³.

Отже, просвітянські бібліотеки ставали основними осередками для піднесення загальнокультурного рівня широких верств людності, а бібліотекарі — керівниками освітньої діяльності.

С.Русова виступала проти політизації “Просвіти”: “Саме коли народна маса звертається до інтелігенції, шукає поради культурної, бажає свідомості, інтелігенція не йде до народу назустріч, збивається на виключно політичний шлях і не несе на село справжню освіту, а лише політичні та соціальні назвизька неясних громадських і економічних умов життя”³⁴. Вона вважає “Просвіти” джерелом широкої духовної освіти народу і кожного окремого громадянина.

У постанові Першого з’їзду “Просвіти” зверталася увага на покращення організації позашкільної освіти, на задоволення потреб просвітянських бібліотек і книгозбірень, зокрема, для цієї мети “Просвіти” повинні були видавати книжки популярно-наукового характеру та організовувати книжкові комори для потреб “Просвіти”³⁵.

Перший та Другий просвітянські з’їзди сприяли активізації просвітницької справи. В 1917 — 1918 рр. з’явилась велика кількість просвітянських книгозбірень на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, Катеринославщині, Харківщині, Херсонщині, Таврії. Було відкрито курси для підготовки діячів позашкільної освіти.

12 — 17 грудня 1917 р. у Києві відбулась нарада земських і міських діячів позашкільної освіти, почесним головою якої була С.Русова. Йшла мова про поширення позашкільної освіти серед народу, про активізацію сил інтелігенції щодо цієї справи. Зокрема, наголошувалось на необхідності покращення матеріально-технічної бази закладів позашкільної освіти: “Для задоволення потреб позашкільної освіти органи місцевих самоуправ користуються помешканнями і культурно-просвітніми установами, які легко можуть бути пристосовані для цієї

цілі, наприклад, шкільними будинками, народними домами (дома тверезости), чайними і іншими просвітніми закладами; всі ці установи і засоби повинні бути якнайширше і найповніше використані для позашкільної освіти і публічного вжитку, а спеціально бібліотеки — радикально перебудовані і доповнені таким матеріалом, якого їм досі бракувало і без чого вони були мертві, непотрібні, ба навіть шкідливі для нашого народу”³⁶.

Прийнята на цій нараді постанова була скерована на покращення матеріально-технічної бази установ позашкільної освіти, зокрема, ставилася вимога — заснувати у Києві центр складу, який би задовольняв потреби культурно-просвітніх товариств у книгах, чарівних ліхтарях, музичних інструментах тощо. Особлива увага приділялась підготовці фахівців у галузі позашкільної освіти. З цією метою було визнано за доцільне організувати тримісячні курси для підготовки інструкторів і діячів позашкільної освіти, необхідно було також заснувати інститут позашкільної освіти.

На вересень 1918 р. було заплановано проведення з’їзду по позашкільній освіті та Всеукраїнського бібліотечного з’їзду. С.Русова, С.Сірополко та інші просвітяни входили до організаційного бюро по підготовці кожного з цих заходів. Було розіслано всім народним і міським управам, культурно-просвітнім організаціям, бібліотекам відповідні анкетні листи для вивчення реального стану справ на місцях. Тобто, С.Русова брала безпосередньо активну участь у підготовчій роботі по організації позашкільної освіти.

Поряд з активною просвітянською працею С.Русова протягом кількох років читала слухачам позашкільного факультету Київського педагогічного інституту лекції з проблем позашкільної освіти. В 1918 р. її курс лекцій “Позашкільна освіта” з’явився окремим виданням у видавництві “Українська школа” у серії “Українська педагогічна бібліотека”.

Розробляючи концепцію позашкільної освіти, С.Русова використовувала праці філософів, зокрема американського філософа-педагога Борна, який визнавав “...се шукання освіти, се змагання до науки, до певного знання, *інстинктом самоохорони* (підкреслення моє. — Т.К.) і показує, як сей інстинкт виявляється серед народних мас після тих або других історичних катаст-

роф...”³⁷. Розвиваючи цю думку, С.Русова відзначає: “...таке інстинктивне шукання освіти з боку громадянства усіх верств виявилось дуже яскраво в часи першої народної революції 1905 — 7 році, люди захотіли стати якомога більш свідомими і не йти сліпо за тими або другими ватажками, се був справжній інстинкт самоохорони, бо люд почував, що ватажки хоч і щиро до нього підходять, але, не знаючи його життя і потреб, помилково заводять несвідомий люд не на той шлях, який найкраще довів-би до добробуту”³⁸.

Вивчаючи розвиток позашкільної освіти у Франції, Англії, Данії, Швеції, Фінляндії, Італії, Чехії, Сербії, Болгарії, С.Русова зробила висновок: “Позашкільна освіта за останні 10 — 15 років скрізь по всіх культурних країнах набрала великої ваги: на неї було звернено увагу і уряду і громадянства, її почали вимагати свідомі маси робітничого люду..., вона виявила себе яко один з найбільш енергійних і продуктивних факторів народної освіти, народного розвитку в культурному і громадському розумінню”³⁹. На думку С.Русової головною метою позашкільної освіти було надання можливостей “всьому народові в країні гармонійного культурного розвитку, який дасть кожній людині певну свідомість своїх громадянських і людських обов’язків”⁴⁰. Для здійснення цієї мети потрібно надати можливість організовувати її в різних місцевостях, щоб задовольняти потреби людей, які хотіли б отримати освіту; форми і зміст навчання повинні підбиратися відповідно віку, праці, освіти. Крім наукового знання позашкільна освіта повинна “давати народним масам і розваги, які впливають не лише на розум, а й на почуття, викликають естетичні емоції і тим морально впливають на душу”⁴¹.

Розвиваючи думку про значення позашкільної освіти, Русова стверджувала: “Вона потрібна в усякій державі для підвищення її продуктивних сил і виховання свідомих робітників, свідомих кадрів виборців в усякого рода державні і громадські установи; потрібна позашкільна освіта і для культурного поступу країни, як найкращий засіб до виховання гармонійно розвиненої особи — індивідуальності, а не того одноманітного гурту несвідомих людей, який нездатен ні захистити свою волю, ні направити її на загальне добро”⁴².

Вивчаючи стан позашкільної освіти в різних державах і країнах, С.Русова вважала, що скрізь для позашкільної освіти потрібна бібліотека, книга, тому необхідно, на її думку, було “зробити з кожної книгозбірні справжній освітній осередок, де книжка б не лежала мертвим інвентарем, а вносила б серед людності цікавість, потяг до знання... При кожній “Просвіті” мусить перш за все засновуватись бібліотека”⁴³. Вона звертала увагу на необхідність зорганізувати якомога більше бібліотек — громадських, мандрівних, шкільних, утворити їх при лікарнях і тюрмах; земства, кооперативи і “Просвіти” повинні були об’єднати свої матеріальні засоби для здійснення цього завдання.

Головним питанням при організації позашкільної освіти є “її доступність для всієї людності і підготовка персоналу для її переведення”⁴⁴. Від гальмування позашкільної освіти “псується усе громадянське життя, затримується економічний і культурний розвиток цілої нації”⁴⁵, — робить висновок С.Русова.

В своєму курсі лекцій С.Русова вперше розвиток української позашкільної освіти розглянула в контексті з історією її в інших країнах. Вона намагалась ввести українську позашкільну освіту в систему західноєвропейського процесу, активізувати процеси інтеграції національних традицій і європейських культурних новацій. Прочитаний С.Русовою в Київському педагогічному інституті курс лекцій про українську позашкільну освіту став, по суті, першим систематичним курсом з історії позашкільної освіти українського народу.

Змушена відомими подіями, С.Русова в кінці 1919 р. разом з урядом УНР переїхала до Кам’янця-Подільського. Тут вона очолювала створену Українську жіночу національну раду, була професором Кам’янець-Подільського українського університету і продовжувала просвітницьку діяльність, зокрема, у спогадах писала: “Складаймо діточий журнал. Редакційна колегія — С.Сірополко — редактор, М.Плевако — секретар, члени — Л.Білецький, Л.Старицька-Черняхівська”⁴⁶. С.Русова була членом редакційної колегії і автором цього журналу. На жаль, вийшов лише один номер журналу “Ранок” (27 березня 1920 р.), але цей факт засвідчує високі громадські почуття його редакційної колегії, яка в тяжких умовах лихоліття дбала про майбутнє України — її дітей.

Переїхавши до Чехословаччини, де уряд Томаша Масарика прихильно ставився до української наукової еміграції, С.Русова не залишає просвітянської ниви, її діяльність цього періоду є вагомим внеском до скарбниці української культури.

Вона була професором Українського педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі, де керувала кафедрою педагогіки, яка забезпечувала викладання таких дисциплін: теорія та історія педагогіки, дидактика, школознавство, національна школа в Чехословаччині, шкільне бібліотекознавство⁴⁷. Поряд з цим вона продовжувала цікавитись проблемами позашкільної освіти. Тому, коли вийшла друком праця відомого українського бібліотекознавця і книгознавця Левка Биковського "Бібліотечка справа в Чехословаччині", С.Русова відгукнулась на неї схвальною рецензією. В своєму "Щоденнику" вона записала (8.07.1928 р.): "Читала брошуру Биковського "Бібліотечна справа в Чехословаччині", така цікава, що напишу рецензію"⁴⁸. Ця праця зацікавила її ще і тому, що в ній були подані відомості про рівень книжкової культури всіх національностей країни, в тому числі і українців, опосередково відбитий у їх бібліотечному обслуговуванні. До речі, еміграційна книга Л.Биковського отримала позитивну рецензію і в тогочасній радянській бібліотекознавчій історіографії⁴⁹. Цікавими є думки С.Русової стосовно бібліотечного обслуговування українців у Чехословаччині, про що вона писала в рецензії: "Одна бібліотека на Словаччині припадає на 932 громадянина, а саме — 1 на 776 словаків, 1 — на 2057 німців і 1 на 1154 мадьяр. За українців не подано на скільки їх припадає 1 бібліотека, але є жахлива цифра, що на 100 укр[аїнських] громадян (на Словаччині) припадає навіть не одна ціла книга, а лише 0,23, тоді як на 100 німців припадає 20,3 книги, на мадьяр 13,8, на чехів і словаків — 10"⁵⁰.

Увагу С.Русової привертає стан бібліотечної справи на Підкарпатській Україні: "На кінець 1926 року українці мали 292 громадських бібліотеки в 60185 т., здеб-то 206 книжок на бібліотеку"⁵¹, — робить висновок рецензент. І зауважує: "Порівнюючи цю скромну цифру з десятками тисяч томів в бібліотеках других народностей в Ч.С.Р... стає сумно і соромно за такий вбогий книжковий капітал, яким володіє український народ в тій своїй країні, де так довго панує темнота і де так необхідна

книга"⁵². С.Русова вважала книгу одним із головних факторів духовного розвитку народу: "Книга мусить бути можливо доступною усій масі народу і ця книга мусить бути в великій кількості і змістом, формою викладу найкраще відповідати потребам народу в широкій освіті"⁵³.

Певну увагу С.Русової привертає чеське бібліотечне законодавство, зокрема, розпорядження Міністерства Освіти від 9 жовтня 1925 р., в якому йшла мова про допомогу бібліотекам національних меншостей⁵⁴. Оскільки це торкалося громадян другої держави, то зазначалось, що "на такі бібліотеки мають давати кошти національні меншості, але лише ті, що є державними чеськими громадянами, а чужо-піддані жодних коштів не несуть, хоч бібліотеками і можуть користуватись"⁵⁵.

Тобто цей документ сприяв розвитку бібліотечної справи для чеських громадян. Він засвідчував початок активної чехізації національних меншин, колоніальну політику чеського уряду на Закарпатті, що знаходило своє відображення в бібліотечному законодавстві і не могло пройти повз увагу Софії Русової, оскільки це впливало негативно на книжкову культуру українців.

Рецензія свідчить про глибинну обізнаність автора з проблемами організації бібліотечної справи. В ній також ми знаходимо подальший розвиток її думки з приводу просвітницької ролі бібліотеки в системі закладів освіти для українців, словаків, чехів, угорців, мадяр.

Активна подвижницька просвітницька діяльність С.Русової в еміграції дозволила академічній громаді студентів Драгоманівського педагогічного інституту у Празі в день її 70-ліття зазначити: "Ми щасливі вітати в Вашій особі не лише свого професора-педагога, а найбільшу українську жінку-громадянку, патріотку, що ціле своє життя невпинно працювала для створення і виховання української родини, української нації, а тим самим і для створення української державності, чому свідком є і те, що Ви на схилі своїх літ пішли на еміграцію"⁵⁶.

Наведені факти свідчать, що С.Русова понад шість десятиліть свого життя присвятила просвітянській справі. Задовго до написання курсу лекцій з проблем позашкільної освіти вона набула величезний практичний

досвід у справі організації видання і поширення книг для народу, працюючи чорноробом в просвітянських організаціях, недільних школах, культурних товариствах. Очоливши Департамент дошкільної і позашкільної освіти Міністерства освіти УНР, вона розробила концепцію української позашкільної освіти, що знайшла своє висвітлення в доповідях, статтях і книгах. Головна думка цієї концепції полягала в тому, щоб дати народу якомога ширшу загальну освіту, піднести рівень суспільної і національної свідомості за допомогою різних форм і методів, які запроваджуються в системі закладів позашкільної освіти. Основною ланкою в цій системі є бібліотека, яка за допомогою книги має можливості здійснювати розвиток певного загальноосвітнього, наукового, культурного і професійного рівня громадянства.

Праці С.Русової свідчать, що у 1917 — 1918 рр. в Україні закладались підвалини для утворення національної позашкільної освіти в контексті загальноєвропейського процесу, але з урахуванням особливостей розвою країни. Утворена в цих роках мережа установ позашкільної освіти — книгозбірні “Просвіти”, бібліотеки — земські, кооперативних і громадських товариств, Народних Домів, — в яких працювали люди, свідомі своєї справи, сприяла піднесенню загальнокультурного розвитку громадян України.

Культурна руїна, перед якою ми сьогодні всі стоїмо і за яку деякою мірою відповідальні, загрожує життю всього українського народу. Позашкільна освіта, бібліотеки потребують допомоги держави. Кризис у бібліотечній Україні сьогодні позначається в зубожілому книгозабезпеченні і комплектуванні фондів, загибелі і розграбуванні національного книжкового багатства, закритті технічних та профспілкових бібліотек, постійній загрозі закриття через нестачу бюджетних асигнувань публічних бібліотек, комерціалізації бібліотечного обслуговування в умовах різкого зниження життєвого рівня більшої частини населення. Цей далеко неповний перелік засвідчує небезпечну ситуацію в позашкільній освіті України часів переходу до ринкових відносин. Держава, яка не хоча йти на очевидну руїну, політичну

і економічну, повинна рішуче подбати про нормально налагоджену позашкільну освіту.

Просвітянська спадщина С.Русової переконливо стверджує, що бібліотека є духовною скарбницею народу, їй належить особлива культурна місія в суспільстві, вона мусить стати життєдайним джерелом для створення і поширення позашкільної освіти у незалежній Україні. Концепція позашкільної освіти С.Русової дає нам певний ґрунт, на якому треба будувати своє національне відродження — як культурне, так і політичне.

¹ Русова С. Мої спомини. — Львів, 1937. — С. 64.

² Центральна наукова бібліотека ім.В.Вернадського АН України (Далі ЦНБ АН України). — Відділ рукописів. — Ф. X. — Од. зб. 14795. — Арк. 8.

³ Там же.

⁴ Там же. — Арк. 9.

⁵ Там же. — Ф. III. — Од. зб. 39307.

⁶ Там же. — Од. зб. 57410.

⁷ Русова С. Мої спомини. — С. 132.

⁸ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів. — Ф. 159. — Од. зб. 135.

⁹ Русова С. Мої спомини. 1861-1879 // За сто літ. — К., 1928. — Кн. III. — С. 174.

¹⁰ Там же. — С. 186.

¹¹ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів. — Ф. III. — Од. зб. 58549.

¹² Там же. — Ф. 170. — Од. зб. 5.

¹³ Там же. — Од. зб. 39304.

¹⁴ Там же. — Ф. 159. — Од. зб. 142.

¹⁵ Там же. — Ф. III. — Од. зб. 52636.

¹⁶ Там же. — Од. зб. 39302.

¹⁷ Там же. — Од. зб. 52640.

¹⁸ Русова С. "Просвіти" і їх значення для культурного розвитку народу // Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання. — К., 1918. — Вип. I. — С. 49.

¹⁹ ЦНБ АН України. — Відділ рукописів. — Ф. III. — Од. зб. 52639. Див., напр.: Русова С. Українські дитячі книжки // Світло. — 1913. — Кн. 4. — С. 43 — 45; Її ж. Українські земства в справі зведення народної освіти // Світло. — 1911. — № 3. — С. 30 — 34.

²⁰ Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання... С. 8 — 9.

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі: ЦДАВО України). — Ф. 1115. — Оп. 1. — Од. зб. 12. — Арк. 70.

²² Русова С. Про вечірні школи // Порадник... — С. 20.

- 23 *Русова С.* Народні доми // *Порадник...* — С. 21.
- 24 *Русова С.* Інструкція для діячів позашкільної освіти // *Порадник...* — С. 35.
- 25 *Вісті з Української Центральної Ради.* — 1917. — № 15 — 16. — С. 7.
- 26 Там же.
- 27 *Нова Рада.* — 1917. — 23 вересня.
- 28 Там же.
- 29 *Русова С.* Передмова // *Порадник...* — С. 4.
- 30 *Русова С.* “Просвіти” і їх значення для культурного розвитку народу // *Порадник...* — С. 48.
- 31 Там же. — С. 49.
- 32 Там же.
- 33 Там же. — С. 50.
- 34 Там же. — С. 49.
- 35 *Постанови 1-го з'їзду “Просвіти”* // *Порадник...* — С. 53.
- 36 *Постанова Наради земських і міських діячів на полі позашкільної освіти в Києві 12 — 15 грудня 1917 року* // *Порадник...* — С. 75.
- 37 Цит. за: *Русова С.* Позашкільна освіта. Засоби її переведення. — К., 1918. — С. 5.
- 38 Там же.
- 39 Там же. — С. 3.
- 40 Там же. — С. 6.
- 41 Там же. — С. 7.
- 42 Там же. — С. 9.
- 43 Там же. — С. 44.
- 44 Там же. — С. 81.
- 45 Там же. — С. 85.
- 46 ЦДАВО України. — Ф. 3889-с. — Оп. 2. — Од. зб. 12. — Арк. 77.
- 47 Там же. — Оп. 1. — Од. зб. 21. — Арк. 1.
- 48 Там же. — Оп. 2. — Од. зб. 13. — Арк. 44.
- 49 В.І.рец. на книгу Биковського Л. Бібліотечна справа в Чехословаччині 1924 — 1927 рр. // *Журнал бібліотекознавства та бібліографії.* — 1929. — № 3. — С. 131.
- 50 ЦДАВО України. — Ф. 3889-с. — Оп. 1. — Од. зб. 10. — Арк. 5.
- 51 Там же.
- 52 Там же. — Арк. 7.
- 53 Там же. — Арк. 1.
- 54 Там же. — Арк. 6.
- 55 *Биковський Л.* Бібліотечна справа в Чехословаччині. 1924 — 1927 рр. // *Подєбради.* — 1928. — С. 65.
- 56 ЦДАВО України. — Ф. 3889-с. — Оп. 1. — Од. зб. 21 — Арк. 2.